Heuvel 16 & 20 in DONGEN & Stationsstraat 13 in RIJEN

GESCHIEDENIS VAN EEN LEDERPAK- & DROOGHUIS[1]

Veel historische panden in Dongen[2] zijn in de afgelopen 50 jaar gesloopt. Mede daardoor zijn veel inwoners niet op hoogte van het recente industriële verleden in hun dorp. Om het verleden toch enigermate tot leven te brengen, is een globale beschrijving van de historische ontwikkelingen van Brabant en meer gedetailleerd over Dongen van belang. Zo zijn in het voormalige gehucht 'Heuvel' - dat aan de beek de Donge[3] grenst - vrijwel alle typen van bedrijfsgebouwen m.b.t. lederverwerking – van thuiswerkers tot industriële arbeid – te aanschouwen. Tevens zal dieper worden ingegaan op het bijna 100 jarige bestaan van het pak- en lederdrooghuis op Heuvel 20 in Dongen.

- ***Brabantse gemengde landbouw***

Op de Brabantse zandgronden zijn alleen de gemengde bedrijven succesvol geweest in de landbouwsector**.** De eerste dateren al uit de Romeinse tijd en tot in de 20ste eeuw blijft deze bedrijfsvorm bestaan. Pas na de ruilverkaveling in de zestiger jaren van de vorige eeuw ontstaan gespecialiseerde boerenbedrijven, zoals onder meer de intensieve veehouderij. Gemengde bedrijven zijn ontstaan, omdat boeren op korte afstand konden beschikken over grondsoorten met totaal verschillende eigenschappen. Zo zijn de beemdgronden in de beekdalen, uitermate geschikte als graslanden voor de productie van hooi. Gras en hooi vormen het hoofdvoedsel voor runderen. Dit vee wordt onder meer gehouden vanwege de mest. Door de jaarlijkse bemesting van hun arme zandgronden, ontstaat er toch voldoende vruchtbaarheid. Zonder deze dierlijke mest was dat onmogelijk. Behalve mest leverden de runderen ook leer, huiden en vlees. De akkers brachten vervolgens vooral graanproducten zoals tarwe, rogge en boekweit voort. De opbrengst was vaak karig vanwege de grote afhankelijkheid van de hoeveelheid beschikbare mest. Kunstmest kwam pas ná 1910 in gebruik. Wel gebruikten de boeren soms ook turf as uit de uiterwaarden en afvalstoffen uit de steden zoals as van kachels en straatvuil als een vorm van extra mest. De akkers werden verbouwd volgens het drieslagstelsel. In het eerste jaar werd er wintergraan zoals tarwe of rogge ingezaaid. In het tweede jaar planten de boeren zomergraan aan, zoals gerst of haver. In het derde jaar lagen de akkers braak of groeide er gras of klaver op. Daarnaast leverden de heidevelden plaggen op die de boeren met mest vermengden. Op die hei graasden schapen, die wol, vlees en huiden opbrachten. Ook stonden er bijenkorven voor de honingproductie, de

enige toenmalige zoetstof. De beemden, akkergronden en heiden waren alle drie noodzakelijk om de landbouw op de Brabantse zandgronden tot een succes te maken, maar die vormden wel een broos evenwicht. Ziekten onder het vee, onvoldoende hooi of invloeden van het weer werkten gemakkelijk verstorend op dit fragiele evenwicht, met als gevolg honger en armoede[4]. Om die risico's te verminderen en 's winters toch inkomsten te verwerven, werden er nevenactiviteiten ontwikkeld, zoals onder meer thuiswevers, kaas- en schoenmakers en looiers. Pas met de komst van de aanvankelijk, natuurlijke meststoffen omstreeks 1870 en vervolgens vanaf 1910 van goedkopere, chemisch geproduceerde kunstmest[5] kunnen ook op deze schrale, Brabantse gronden – zoals bijvoorbeeld de Peel - grotere oogsten worden binnen gehaald.

Landschap met boerderij in Dongen - J.C.K. Klinkenberg (1871-72)[6]

Sinds de Middeleeuwen werd er vee verhandeld naar onder meer Groot-Brittannië. Zo ontstond er in de 19de eeuw in Oss een vleesverwerkende industrie – Zwanenberg - waaruit in 1923 Organon als farmaceutisch bedrijf voortkwam [7]. Organon maakte op haar beurt gebruik van slachtafval voor de productie van insuline uit de pancreas en maar daarnaast ook allerlei hormoonpreparaten, zoals onder meer de anticonceptiepillen in de zestiger jaren[8]. Daarnaast was er in Brabant traditioneel een levendige boter- en veehandel waaruit de margarine-industrie in Oss is ontstaan in 1870[9]. Deze margarine productie vormde de basis van het huidige multinationale Unilever concern.
Los van deze 'traditionele' bedrijven, lukte het de gebroeders Gerard en Anton Philips om de fundering van hun multinationale onderneming in 1891 tot een succes te maken, dankzij de armoede en lage lonen in Zuidoost- Brabant[10].

- ***Dongen: in vogelvlucht[11]***

Geologisch bezien maakt Dongen[12] deel uit van een groot stuifzand gebied, dat via Loon-op-Zand - Nederlands zevende officieel erkende natuurpark - tot aan Waalwijk doorloopt. Vanaf de IJzertijd (10.000 tot 2.000 v.Chr.) zijn er archeologische vondsten in Dongen gedaan[13].

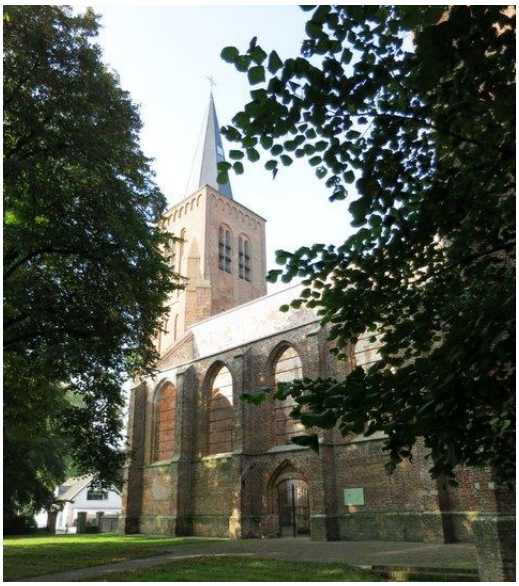

De oudste vermelding van Dongen is in een akte uit 1281 aangetroffen. In dat jaar leende Willem van Hoorne en Altena, kasteelheer van Loon-op-Zand, een deel van het huidige grondgebied van Dongen uit aan Wouter Volckaert. Ten oosten van rivier de Donge vestigde Willem van Hoorne en Altena de 'heerlijkheid Dongen' in 1287. Beide delen van Dongen kwamen in de 14de eeuw in handen van Willem van Duvenvoorde. Hij verkocht zijn kasteel en landerijen in 1350 aan zijn dochter Beatrijs en haar man Roelof van Dalem. Zij werden daardoor

de eerste ‘Heer’ en ‘Vrouwe’ van de ‘Heerlijckheid Dongen’[14]. In 1629 stond er nog steeds een kasteeltje in Dongen, dat misschien wel op dezelfde plek heeft gestaan[15].
Behalve het kasteel, werd er ook een Rooms Katholieke ‘Laurentiuskerk’ in Dongen in de 15de eeuw gebouwd. Deze rust op de restanten van een kleine kapel uit 1400. Tijdens de tachtig jarige oorlog heeft het kerkgebouw zware schade opgelopen. Tussen 1640 en 1644 werd het middenschip verwoest. Na de vrede van Munster in 1648, wordt de kerk geconfisqueerd door de Nederlands Hervormde Kerk[16].
Sinds de reformatie bestaat er in Midden- en West-Brabant een godsdienstige tegenstelling tussen de bewoners van de klei- en zandgronden. Drie kilometer ten noorden van Dongen liggen de voormalige veen-, turfgronden, die zijn ontstaan door de rivierafzetting van de Waal, Merwede en de Maas. De turf werd afgegraven in de vroege Middeleeuwen en daardoor ontstond er een binnendijkse ‘slagen-kanalen-landschap’, dat uniek is voor Nederland. Op ‘het klei’ tussen de grote rivieren Maas, Waal-Merwede, woont nu vooral het streng gelovige en fundamentele protestants-christelijke volksdeel, zoals onder meer ‘het Geknookte Riet’. Op de zandgronden daarentegen wonen voornamelijk de ‘papen’; de Rooms Katholieken. In het rampjaar 1672 viel Dongen ten prooi aan plunderende bendes soldaten uit Frankrijk en Münster. Een groot aantal huizen ging in vlammen op. De kerk en pastorie bleven weliswaar gespaard, maar aan plunderingen ontkomen beide gebouwen niet. De toenmalige Dongense predikant Eliazer Lotius lijkt aan de gevolgen van deze geweldpleging te zijn bezweken. Hij zou zijn overleden tegen het einde van november 1672 "door desen oorlogh" volgens de archief stukken.

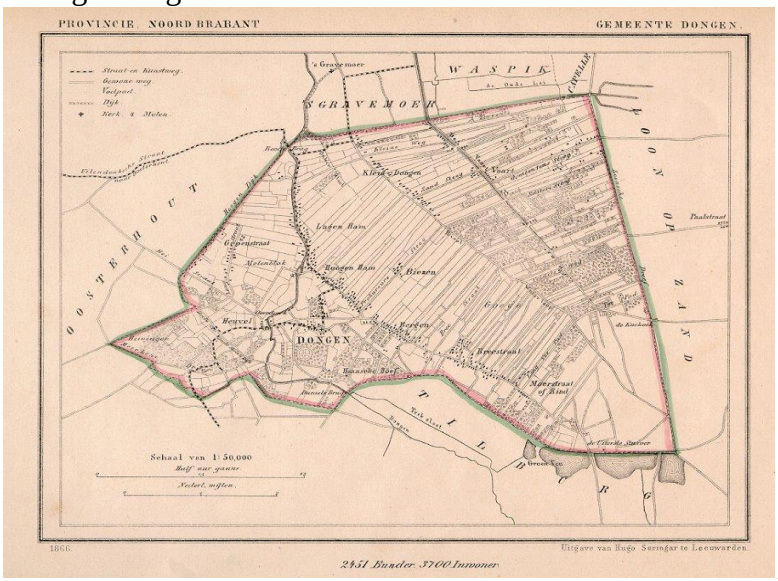

Dongen, Domaniale Tienden gemeente Dongen, Tilburg en Gilze-rijen, ca. 1894[17]

De Staten van Holland - waarvan ook destijds ‘s Gravenmoer[18] deel uitmaakt - voeren vanaf 1734 een strikte protestantse geloofsleer in hun territoria[19]. Dongen op haar beurt valt dan onder de Baronie van Breda, dat onder het gezag van de Prins van Oranje valt. De Oranjes tolereren in het door hen bestuurde gebied, dat de meerderheid Rooms-Katholiek wil blijven. De grens tussen de Baronie en de Staten van Holland vormde het riviertje de Donge.
De kernen rond de Heuvel en de Kerkstraat behoren tot de oudste delen van Dongen. De kerk en erom heen liggende huizen zijn gebouwd op een smalle zandrug, een uitloper van de Loonse en Drunense Duinen. Deze huizen staan hoog en droog, er is voldoende drinkwater beschikbaar en rondom liggen vruchtbare akkers- en weidegronden. Bovendien waren er vlakbij veengronden om turf te steken, die als brandstof diende.
Over de invloed van de Franse bezetting tussen 1799 tot 1813 is weinig bekend. Opmerkelijk is dat de kerktoren werd geconfisqueerd onder het bewind van keizer Napoleon. De torenspits werd verwijderd waardoor er bovenop de toren een platform ontstond. Daarop werd een

seininstallatie geplaatst, onderdeel van een seinstelsel voor berichtenverkeer dat onder meer liep tussen Parijs en Amsterdam[20].

Protestantse kerk 1854- Klijnsma[21]

Nadien had de Belgische onafhankelijkheid strijd (1830 – 1839) een negatieve invloed op de bedrijvigheid in Dongen[22]. Rond 1850 is Dongen nog een klein en wat achtergebleven dorp[23],

'Buurtpraatje', August Allebé (1869), Breda's Museum[24]

waardoor het de aandacht trok van romantische platteland schilders zoals August Allebé[25], Jozef Israëls, Albert Neuhuys en Max Liebermann[26]. Door de aanleg van een tramlijn in 1880 vanuit Dongen naar Oosterhout, Breda en Geertruidenberg nam het geografische en verkeersisolement van het dorp af en de handel toe. De aanleg van de spoorlijn Tilburg – Rijen – Breda in 1862 en de openstelling van het Wilhelminakanaal in 1923 bevorderden eveneens de handelsstromen.

MAATSCHAPPIJ TOT EXPLOITATIE
VAN
STAATSSPOORWEGEN.

VOORLOOPIGE DIENST VAN 5 OCTOBER 1863.

van TILBURG naar BREDA.

Nummer van den trein	TILBURG vertrek	GILZE-RIJEN aankomst	GILZE-RIJEN vertrek	BREDA aankomst
I	8.50	8.48	8.55	9.40
III	41.40	41.54	41.57	42.40
V	4.50	4.44	4.47	5

van BREDA naar TILBURG.

Nummer van den trein	BREDA vertrek	GILZE-RIJEN aankomst	GILZE-RIJEN vertrek	TILBURG aankomst
II	10.45	10.38	10.51	10.45
IV	5	5.45	5.46	5.50
VI	8.35	9.42	9.47	9.55

Volgens de volkstelling van 1899 woonden 2.912 mannen en 2.963 vrouwen - in totaal zo'n 5.875 personen - in Dongen. Daarvan zijn 5.631 burgers Rooms Katholiek en 244 Dongenaren behoren tot de Nederduitsch Hervormde Kerk[27]. Ondanks dat geringe aantal ingezetenen, blijkt dit dorp toch ook in de vaart-der-volkeren mee te gaan. Zo worden er de allereerste Nederlandse auto's in 1899 gefabriceerd onder de bezielende leiding van J.G. (Koos) Aarts (1864 – 1929)[28]. Dat is slechts drie jaar nadat de eerste auto tot de Nederlandse wegen is toegelaten. Onder leiding van Franse ingenieurs ging de Eerste Nederlandse Automobiel Fabriek 'Neerlandia' van start. Door onderlinge onenigheid zijn er slechts enige voertuigen geproduceerd. Wel werden in eigen beheer motoren vervaardigd. In 1900 kreeg Aarts een rijvergunning voor een waarschijnlijk door hemzelf geproduceerde automobiel. Daarnaast richtte hij een Maatschappij op tot Exploitatie van Automobieldiensten in Nederland, die de eerste autobusdiensten in Nederland verzorgde. Op 5 maart 1900 kreeg deze Maatschappij toestemming voor het berijden van de Rijkswegen[29]. Een voormalig werknemer van Aarts 'Neerlandia', Marinus Entrop start vervolgens een eigen bedrijf dat fietsen produceert in 's Gravenmoer. In 1909 bouwde hij een

zogenaamde Tricar, die een kruising vormde van een motorfiets aan de voorkant en die van een auto aan de achterzijde. Ook bouwde Entrop daarna een dubbeldekker op een vrachtwagenchassis. Hiermee begon hij een autobusdienst, maar er vond geen verdere voertuigen fabricage plaats[30].

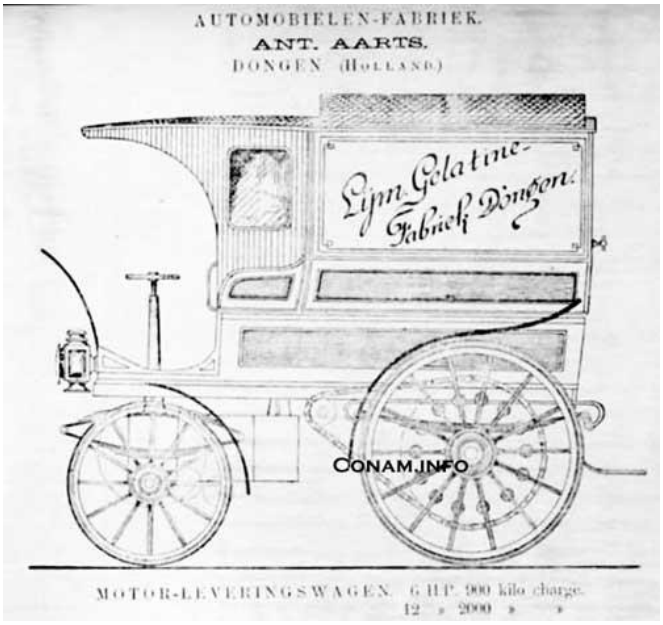

J.G. (Koos) Aarts (1864 – 1929)

In 1907 is er al een gasfabriek in Dongen, terwijl elektriciteit pas in 1921 beschikbaar kwam en in 1924 eindelijk veilig drinkwater is aangelegd.
De Eerste Wereldoorlog had grote gevolgen voor Dongen. Omdat Nederland neutraal was, vluchtten veel Belgen in 1914 de grens over om het oorlogsgeweld te mijden. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was in Oosterhout (N.B.) het hoofdkwartier van het Nederlandse leger gevestigd. Op dat moment telt Dongen 25.405 inwoners [31].
In zijn verslag over zijn bezoek aan Dongen op 3 mei 1921 schrijft de Commissaris der Koningin (CdK), Baron van Voorst tot Voorst[32], dat “de verontreiniging van de Dongen heel erg is”. En dat “De Kom – het centrum – is gerioleerd, waarbij al het vuile water naar de Donge gaat”. Volgens het verslag over 1921 van de CdK werden er 60 arbeiderswoningen

Arthur Eduard Joseph baron van Voorst tot Voorst (1858 – 1928)

gebouwd, waarvan 20 met een kostprijs van f 2.600 (in 2013 : € 16.045,-.) en 40 van f 4.300 (in 2013: € 58 479.51). Er zijn 8 aanvragen in behandeling voor f 2.000 (in 2013: € 12.342,-.) bouwkostensubsidie". Op 7 juli 1925 schrijft deze functionaris over de "Mooie, oude gotische kerk. Thans in handen van de Protestanten, staat om zoo te zeggen op invallen. De restauratie is aanbesteed geweest voor f 51.000 (2013: € 814.009), daarvan zou het Rijk 2/3 betalen. Moeilijkheden met den aannemer waren de oorzaak dat de restauratie niet doorging. Erg Jammer! De toren behoort aan de gemeente, ook deze is niet erg solide meer"[33]. Verder schrijft de baron gedetailleerd over de nieuwe R.K. Laurentiuskerk en hoe kostbaar de bouw en inrichting ervan is.
Over de gevolgen van de beurscrisis en de Tweede Wereldoorlog, als ook de na-oorlogse periode, zullen hieronder nader worden belicht als onderdeel van de ontwikkelingen van de leerindustrie. Sinds de herindeling in 1997 vormen Dongen en 's Gravenmoer één bestuurlijke gemeente. Opvallend zijn de huidige culturele, traditionele en religieuze verschillen binnen één- en dezelfde gemeente. Dongen ligt op 12 km. van het centrum van de voormalige textielstad Tilburg[34] en de garnizoensstad Breda[35]. Twee totaal verschillende steden wat betreft hun historie.

- ***Onderwijs & Zorg in Dongen***

De gezondheidszorg en sanitaire situatie waren rond 1900 nog in ontwikkeling. Wel waren destijds reeds twee gemeentelijke geneesheren in Dongen aangesteld, de artsen Van Dortmund en Lasanee. Zij verdienden elk 700 gulden per jaar (2013: € 9.142,97) terwijl de

vroedvrouw met 350 gulden tevreden diende te zijn[36]. Zeer belangrijk voor de ontwikkeling

Broederbeeld – Europaplein - Dongen

van Dongen vormde de komst van twee kloostergemeenschappen. In 1801 vestigen zich de congregaties van de zusters Franciscanessen[37] en in 1896 de Broeders van Onze Lieve Vrouw van Lourdes[38]. De broeders vestigden zich op het terrein van "Overdonk" en daar werd een begin gemaakt met een onderwijzersopleiding voor jongens, die zou uitgroeien tot een kweekschool. Ook de zusters richten een kweekschool op, maar dan alleen voor meisjes. Deze initiatieven zijn van groot belang voor de ontwikkeling van de streek geweest. Immers er was alleen nog maar lager onderwijs beschikbaar en veel analfabetisme in Dongen.
Daarnaast bereikte de broeders "Een verzoek van heel andere aard de leiding van de congregatie in 1853: wilden de broeders de verpleging op zich nemen van psychiatrische patiënten in het eeuwenoud gesticht "Reinier van Arkel" te 's-Hertogenbosch. Dit liefdewerk was de congregatie nog geheel vreemd. Toch zou de verpleging uitgroeien tot het werk dat in Nederland de broeders de grootste bekendheid zou geven, alleen al vanwege het aantal dat daarin werkzaam was. Sinds 1870, resp. 1885 werkten de broeders ook in "Coudewater" te Rosmalen en in "Voorburg" te Vught. Maar overal was men "in dienst" en hoewel in het algemeen de relatie met de besturen niet slecht was, bestond er in de congregatie ook de neiging te laten zien wat men er in volledige zelfstandigheid van terecht zou brengen.

Dit leidde tot de stichting van "Huize Overdonk" in Dongen, een tehuis voor zowel tijdelijk als langdurig verblijf van mannen met een handicap, dat laatste in de ruimste zin….Maar "Overdonk" was geen echte psychiatrische inrichting en de wens van een aantal broeder-verplegers was: bestuur én leiding van een eigen instituut. De weg daarheen was lang en

moeizaam, maar in 1929 werd een begin gemaakt met de St.-Willibrordusstichting te Heiloo, een psychiatrisch centrum dat in de "grote" tijd 700 à 800 patiënten telde en waar ruim honderd broeders werkten. "Heiloo" wist psychiaters van naam aan te trekken en zo verrichtten artsen en verpleegkundigen heel wat pionierswerk. Het kon daarbij een onvermoede kant opgaan, zoals uit het volgende blijkt. Op verzoek van de regering werden in Heiloo ook psychopaten verpleegd en soms waren daar nog jonge knapen onder[39]. Enkele broeders namen het initiatief tot een andere behandeling van deze jongens en zo kwam, eerst te Heemstede, later in Doorn, het observatiehuis "Beukenrode" tot stand"[40]. Naast een kweekschool voor jongens, richten de Broeders ook een vakschool voor de leerindustrie op. De mechanisering in deze sector vereiste steeds meer geschoolde arbeidskrachten[41].

- ***Leerlooierijen***

In Nederland bevonden de meeste leerlooierijen zich traditioneel in Noord-Brabant, vanwege de combinatie van zuiver stromend water, eikenschors en huiden. De zandgronden en kleine

Vermeulen Looijerij & Schoenmakerij sinds 1784; Kerkstraat- Dongen

percelen, noopten de boeren ertoe om vooral 's winters nevenwerkzaamheden te verrichten, zoals het leerlooien[42]. De omstandigheden in Brabant voor het ontstaan van deze beken zoals de Maas, de Lei en de Donge. In de Drunense duinen, maar ook in de duinbossen nabij Rijen en Dongen en in de eikenwallen met akkermaalshout, werd veel eikenhout gekapt. De schors van het eikenhoud – ook wel "run" genoemd - bevat looizuren. Deze schors werd onder meer vermalen door één van de zes destijds aanwezige molens in Dongen[43].

Koningin Wilhelmina molen (1893)

De ingekochte huiden werden in de beken aan rekken gehangen om te weken. Na enige maanden werd deze dan van het vet ontdaan en met het run maandenlang in looikuipen ondergedompeld. Vervolgens werden de huiden gedroogd op zolders, waarvan de zijkanten konden worden opengezet. De eerste vermeldingen over looi activiteiten, dateren uit 1295. Zo zou een zekere Franco in ‘s Hertogenbosch als perkamentmaker actief zijn geweest. Daarvoor gebruikte hij ongelooide huiden. Ook is er in 1397 al een erg omvangrijke en intensieve handel in runderen in Breda, dat er een aparte belasting op werd geheven. In 1449 zijn er eveneens in Breda reeds verschillende zeemleer-bereiders actief [44] Zo overleed bijvoorbeeld in 1530 een rijke schoenlapper Daniël aan de pest en liet een groot fortuin na. Opmerkelijk genoeg werden er in Brabant in de 17de eeuw reeds huiden uit Zuid-Amerika gelooid. Vanaf 1629 was Brabant een Generaliteitsland, waardoor een groot gedeelte van de leernijverheid verdween als gevolg van importheffingen die het gewest Holland oplegde. Vanaf 1730 trad er enig herstel op, maar pas met onder de Bataafse Republiek (1795-1813) werden de invoer beperkingen opgeheven. Dat leidde tot een opbloei van de leerlooierijen in Brabant. Vanaf de 18de eeuw vond er enige leerlooiing in Rijen plaats.

Vermeulen Looijerij & Schoenmakerij sinds 1784
Kerkstraat- Dongen

Sinds 1784 behoort de firma Vermeulen in de Kerkstraat tot één van de oudste leer- en schoenfabrieken in Dongen[45]. Vermeulen werkt aanvankelijk middels het traditionele kuip-looiproces,dat zo’n 3 jaar intensieve arbeid vergde[46], waarbij het gehele looiproces zo’n anderhalf jaar vergt. Deze onderneming verwerkt dan al zo’n 1.000 huiden per jaar. Dit

looiien gebeurde veelal op basis van huisnijverheid door thuiswerkers[47]. In 1809 waren 18 looiers en 19 schoenmakers actief in Dongen[48] en in 1810 was in Kaatsheuvel al zo'n 20% van de beroepsbevolking als schoenmakers actief[49]. In 1815 waren er al 250 looierijen in de provincie, die bij elkaar aan ruim 330 man werk verschaften. Brabant was daardoor de grootste leerproducent van het land[50]. Een nevenactiviteit vormde de vervaardiging van tapijten van koeharen, waar een Bredase firma zich in specialiseerde. Daar werkten al 300 personen in 1823[51]. Naast deze leerproductie, ontwikkelde zich ook een bloeiende schoenen industrie. Helaas is er nog maar weinig onderzoek naar deze bedrijfstak gedaan[52].

Thuiswerkende schoenmakers in de 'Goudmijn' rond 1910.
De naam 'Goudmijn' was welhaast spottend gekozen; de schoenmakers in deze dam konden namelijk slechts rekenen op een schamel loon[53].

In de loop van de 19de eeuw ontwikkelde de lederindustrie zich van thuis- en seizoen arbeid tot een industriële aangelegenheid[54]. In 1862 was het merendeel van de beroepsbevolking werkzaam bij één van de 156 schoenmakerijen of bij één van de 85 looierijen in 1891[55]. De firma Vermeulen verschafte in 1860 reeds werk aan zo'n 65 werknemers. De verdiensten waren evenwel laag. Zo verdiende een looiersknecht 6 tot 7½ gulden, een sjouwer 4 gulden en een overleersnijder zo'n 5½ gulden per week[56]. De werkdagen waren lang - vaak van 6 uur 's morgens tot 20 uur 's avonds, minus 2½ uur pauze - kwam dat op 11½ actieve werkuren per dag ; in totaal zo'n 61½ uur per week[57]. De lonen in Brabant lagen lager dan elders in het land. Zo verdienden de knechten in Brabant 7½ gulden per week – zo'n 400 gulden per jaar (in 2013: € 1,51 per uur) rond 1905. In Delft was het jaarloon van knechten 565 gulden en in Meppel zelfs 600 gulden (in 2013: € 2,27 per uur)[58]. Deze verdiensten of koopkracht dienen te worden afgezet tegen het toenmalige prijspeil. Maar gelet op de omrekeningsfactor, is er sprake van een bestaan als dat van "schraalhans is keukenmeester". Van deze 'hongerloontjes' konden alleen het goedkoopste voedsel worden gekocht. Voor kleding, huishuur en zeep was meestal geen geld[59].

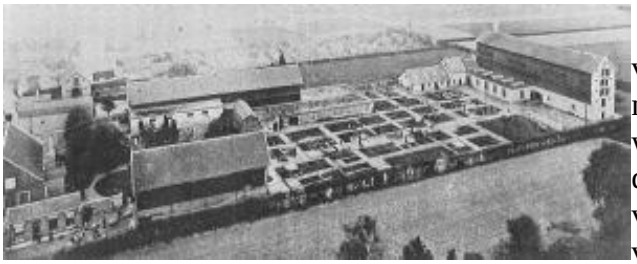

Een verbetering van het looiproces vormde de vache-lissé-looiing, waarbij plantenextracten met een zeer hoog gehalte aan looistoffen werden gebruikt. Vooral het looien van zool- en drijfriemleder werd erdoor versneld en verbeterd. In 1848 werd de looiende werking van chroomzouten ontdekt. Looiers gingen al snel over tot het gebruik van deze chroomlooistof-fen en rond de eeuwwisseling was de chroom looiing minstens zo belangrijk als de plantaardige. Chroom looiing is een sneller procedé, dat met name voor bovenleder geschikt is en voor verdere mechanisatie. In de 20ste

eeuw werd het looiproces steeds meer gemechaniseerd – daarop wordt hier niet nader ingegaan[60].
De Frans-Duitse oorlog van 1870 tot 1871 leidt tot een grote vraag naar leerproducten en dus tot grote voorspoed in Dongen. Enige tijd later is er wederom sprake van een neergang in deze bedrijvigheid. Pas vanaf 1875 ontstonden er leerlooierijen op industriële basis[61] door de uitvinding van de looivaten en het gebruik van stoom- en andere machines. In 1900 neemt de firma Vermeulen de eerste stoomkuipen in gebruik. Daardoor werd het looiproces verkort tot zo'n drie maanden. Dit leidde tot een enorme schaalvergroting, waardoor alleen in Rijen al zo'n 460.000 huiden per jaar werden verwerkt met een waarde van 15 miljoen gulden (in 2013: bijna € 250 miljoen)[62]. De intensivering van deze bedrijvigheid, vond ook in Dongen[63], Kaatsheuvel, Sprang-Capelle, Loon-op-Zand, Waalwijk[64], Oisterwijk, Rijen, Oosterhout (NB), Gilze en Chaam plaats. Deze regionale leerbewerkingscentra staan ook wel bekend onder de naam van 'de Langstraat'[65]. Van de omstreeks 538 leerlooiers, die in 1891 in heel Nederland actief waren, waren er omstreeks 37 in Dongen actief[66]. Rijen telde destijds zo'n 22 leerbedrijven. De meeste ondernemingen ontstonden in Rijen echter pas na 1900.

Voor het Rooms Katholieke volksdeel is 25 oktober van de liturgische kalender van belang. Dan wordt de feestdag van de heilige martelaren Cripinus en Crispinianus gevierd. Zij zijn de patroonheiligen van de leerbewerkers[67] en de 'R.K. Schoen- en lederbewerkersbond St Crispinus en St. Crispinianus'. De eerste voorzitter van deze vakbond was Cornelis Roestenberg (1877 – 1955) in 1907[68]. Deze vakvereniging streed onder meer tegen de gedwongen winkelnering[69]. De leerfabrikanten stelden weinig prijs op de arbeidersorganisatie. Zo werden in 1917 in Rijen 70 werknemers ontslagen omdat zij lid waren van de lederbewerkersbond.
In 1908 meldt Mr. A.E.J. baron Van Voorst tot Voorst, Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant, in zijn verslag over zijn werkbezoek aan Dongen, dat looiersknechten *gemiddeld* 7 gulden, schoenmakers op fabrieken minstens f 7 en een thuiswerkende, handwerkschoenmakers hoogstens 6 gulden per week verdienden. Intussen is 66% van alle voormalige thuiswerkers in dienst getreden bij de fabrikanten[70].
Op 2 augustus 1917 vermeldt het verslag van Baron van Voorst tot Voorst, dat de werkdagen tot 10 uur zijn gekort en dat het met "de gedwongen winkelnering helemaal is gedaan". Ook schrijft hij dat "in de industrie schatten worden verdiend". Van die ruime winstmarges dienen de fabrikanten dan nog wel de 'oorlogswinstbelasting' te betalen. Deze winsten zijn een gevolg van de mobilisatie van het Nederlandse leger en ook de vraag vanuit de Franse, Engelse en Duitse legers.

Tijdens de staking bij de fabriek van Van Schijndel in 1910, verzamelden zich vele Waalwijkers op de Markt

Vooral zoolleer voor militaire laarzen en paardentuigleer werd afgenomen[71]. Vanaf 1920 dalen dan de leerprijzen met de dag, mede door de torenhogen inflatie in Duitsland en in mindere mate Frankrijk en België. Door dat het "Duitsche geld vrijwel al haar waarde verliest, werd ons land overstroomd met Duitsch schoeisel en wel in die mate dat de Regeering het in 1922 noodig oordeelde, den invoer van schoenen wegens valutaconcurrentie tijdelijk stop te zetten"[72]. Veel looierijen sluiten hun poorten, waardoor zo'n 60% van de leerarbeiders in Waalwijk en Dongen werkeloos werden. Die crisis werd nog eens verergerd door het faillissement van de plaatselijke Hanze Bank[73]. Veel Dongense lederfabrikanten hadden met krediet van deze bank grote hoeveelheden huiden ingekocht. Toen de bank omviel, sleepte deze veel bedrijven in haar val mee[74].

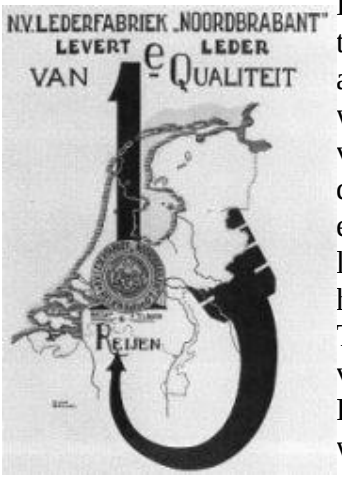

De crisis van 1921 raakte de Rijense industrie minder, omdat die tijdig was gemechaniseerd. Ook waren de Rijense fabriekseigenaren alerter op de ontwikkelingen in de markt dan uit Dongen. In 1927 was er sprake van sterk stijgende huidenprijzen door een grote vraag vanuit Rusland. Vervolgens zakte in 1928 de markt weer in. Mede door de beurscrisis van 1929 waren er dat jaar nog maar 32 looierijen en leerfabrieken in bedrijf in Dongen, terwijl er in Rijen nog zo'n 52 leerbedrijven waren. De ernstige internationale economische crisis hield tot 1936 aan. Na de beëindiging van deze mondiale crisis en de Tweede Wereldoorlog in 1945, bloeit de leerindustrie weer op als van ouds. Wel waren er slechts 15 fabrieken in Dongen en 42 in Rijen na de oorlog overgebleven. Een deel van alle leerproductie werd verwerkt tot schoenen. Op haar hoogtepunt in 1965, waren er vrijwel 20.000 mensen direct werkzaam in de Nederlandse schoenenindustrie. In de zestiger jaren gaat het dan snel bergafwaarts met de productie en de afzet.Vooral vanuit Italië komt steeds meer goedkoper en kwalitatief beter leer op de markt. Daarna is er van een neergang sprake, als gevolg van onder meer een loongolf in 1963,

waardoor de kosten explosief toenemen. In dezelfde periode worden ook de milieu eisen aangescherpt voor afvalwater, stank en geluidsoverlast, waardoor de productiekosten stijgen.

Vóór de inwerkingtreding van de Wet Verontreiniging Oppervlaktewateren in 1970 werd het afvalwater, meestal na bezinking in zinkputten en vloeivelden, rechtstreeks geloosd op het oppervlaktewater. De bodems van de zinkputten, vloeivelden en waterlopen werden daardoor ernstig verontreinigd. Karakteristiek voor het afvalwater van chroomleerlooierijen is een relatief lage zuurgraad (pH 8-9). Het afvalwater kan hoge zoutconcentraties (chloriden, sulfaten en sulfiden) bevatten, hoge chroomconcentraties, nalooistoffen, kleurstoffen, verfstoffen en biociden.
Ook ontstaat er een grotere internationale concurrentie onder invloed van de EEG (Europese Economische gemeenschap; nu Europese Unie). De Nederlandse schoenindustrie kreeg te maken met onder meer import van de modieuze en goedkopere schoenen uit Italië. Veel fabrieken konden deze concurrentie uiteindelijk niet aan. In 1975 kwam – na de toetreding van Italië tot de EEG - ook nog eens de concurrentie uit Spanje en Portugal daar bovenop. Ook leidde de invoer van goedkope schoenen uit Taiwan en China in de tachtiger jaren, er toe dat veel schoenfabrikanten uiteindelijk hun poorten moesten sluiten[75]. Tenslotte lijken ook de noodzakelijke investeringen in de vijftiger jaren te zijn achtergebleven, waardoor de productie methoden onvoldoende in staat waren om de concurrentie uit andere landen te weerstaan. Kortom diverse factoren liggen ten grondslag aan de neergang van deze sector. Uiteindelijk bleven er in 1986 nog slechts twee Dongense lederfabrieken over 'Frans van de Assum Overlederfabriek BV' en 'Dongense Zeemlederfabriek BV'. In 1986 waren in Rijen echter nog 19 van de 36 leerbedrijven in Noord-Brabant gevestigd.[76] Anno 2013 zijn er nog slechts enkele leerfabrieken, zoals

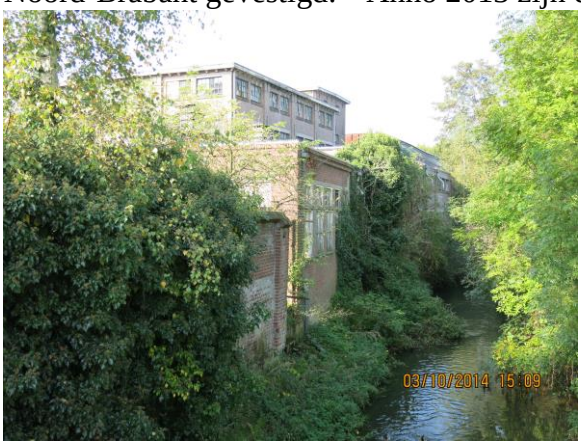

F. van de Assum–leerfabriek; Rijensestraatweg aan de Donge

R. van de Assum – leerfabriek ; Heuvelstraat aan de Donge

Ecco Tanery Holland in Dongen[77]; Koninklijke Hulshof Verenigde Fabrieken in Lichtenvoorde[78]; Driesen in Oosteind[79] en Rompa Leather in Rijen[80]. Door schaalvergroting en omvangrijke milieu investeringen, produceren deze bedrijven omstreeks 70% van de totale productie van dat in de vijftiger jaren. Daarnaast zijn er nog zo'n acht zeer gespecialiseerde leer verwerkende bedrijven in Nederland actief zoals bijvoorbeeld Montis dat leren meubels fabriceert[81]; Greve[82] en van Bommel die schoenen vervaardigen[83]. Andere overgebleven bedrijven produceren artikelen voor de schoenen-, lederwaren-, vliegtuigen-, meubelen- en automarkt. Daarnaast investeert de Nederlandse leerindustrie in nieuwe technologie voor de verwerking van bijproducten tot proteïnen voor de voedingsmiddelen industrie.

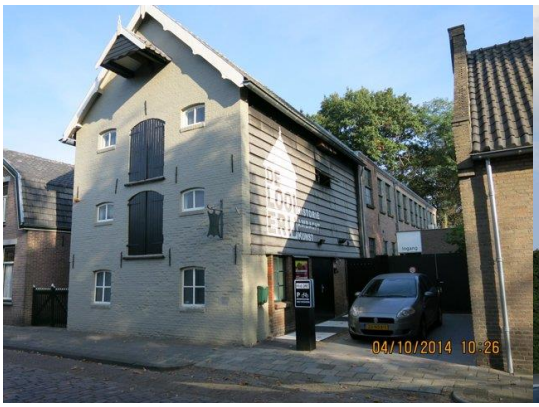

'De Looierij' ledermuseum Kerkstraat-Dongen – 1889 *Gerba Winsor – Hoge Ham; alleen de gevel resteert*

Inmiddels zijn er in 2011 in Europa nog zo'n 1.750 leerbedrijven actief met zo'n 35.000 personeelsleden. In Italië vindt maar liefst 62% van deze bedrijvigheid plaats[84]. In het 'Nederlands Leder- en Schoenen Museum'[85] in Waalwijk en in 'de Looierij'[86] in Dongen, wordt de geschiedenis van de leer- en schoenindustrie tentoongesteld.
Enige leerlooierspanden zijn intussen tot woonhuizen getransformeerd, zodat de historische industriële, bedrijvigheid ook voor toekomstige generaties zichtbaar blijft.

Lage Ham, voorbeelden van woonhuizen – annex voormalige leerlooierijen

- ***Heuvel – tot 1800***

In Dongen zijn de oudste sporen van menselijke activiteiten op de Heuvel aangetroffen. Deze bestonden uit voorwerpen uit het IJzeren tijdperk (vanaf 800 v. Chr.). Het gehucht 'Heuvel' was eeuwenlang door zandduinen gescheiden van andere omliggende gehuchten, zoals Lage Ham, Hooge Ham, Bergen, Biezen, Bree- en Groenstraat[87]. Pas in de vorige eeuw zijn deze duinen beslecht. 'Heuvel' is een hoger gelegen zandheuvel, die waarschijnlijk ontstond als een beekdal. Momenteel stroomt vrijwel naast Heuvel de nu zeer kleine beek de Donge.

========== illustratie – kan ik NIET kopieëren – jullie misschien wel! ========
http://www.bhic.nl/integrated?mivast=235&mizig=315&miadt=235&milang=nl&mizk_alle=De%20Heuveltiend&miview=ldt

Kaart van Sectie A gemeente Dongen. Tiendklamp 17 genaamd "De Heuveltiend" (Kaart 23), 1894

Reden geen uitleen:	Scan(s) beschikbaar
Beschrijving:	Kaart van Sectie A gemeente Dongen. Tiendklamp 17 genaamd "De Heuveltiend" (Kaart 23)
Datering:	1894
Vindplaats origineel:	Den Bosch

==========

Heuvel was een gehucht dat voor een deel werd gebouwd rondom een brink en stond reeds in de 16de eeuw op landkaarten vermeld. De huizen staan om een driehoekige open ruimte gebouwd, de Frankische driehoek[88]. Die groenstrook werd benut om het loslopend vee 's nachts bijeen te drijven en een afzetting te plaatsen. Ook vonden er jaarmarkten en kermissen plaats. Frankische driehoeken zijn ook nog steeds in Gilze en Den Hout te vinden. In de 17de eeuw kwamen op de Heuvel de eerste protestantse gelovigen voor hun diensten bijeen. Daartoe werd er een kamer gehuurd in het huis van Jacob Lambrechts Vermeulen en Jenneke Andriesdochter. Zij verhuurden een vertrek aan het westzijde van hun huis. In het daartoe opgemaakte contract stond: "daerinne nu jegenwoordich de predicant des heijligen Evangeliums deselve ghemeente Godes heijlighe sijn leerende ende vercondigende". In het gemeente archief bevindt zich tevens een contract, waarin de verlenging van de huur met een jaar van mei 1619 tot 30 april 1620 staat vermeld. De huurprijs bedraagt 13 Rijnsgulden te voldoen in twee termijnen, de eerste termijn op 30 oktober en de tweede termijn op 30 april[89].

- ***Heuvel – na 1800[90]***

Het gehucht 'Heuvel' telde 229 inwoners in 1840. Het oudste, bewaarde pand aan de Frankische driehoek is Heuvel 16[91] , nu een Rijksmonument, dat dateert uit omstreeks 1850 en toebehoorde aan Anton van Dongen[92]. Hij legde zich toe op zoolleerlooierij middels kuiplooiing; maar verkocht ook kruidenierswaren op Heuvel nr. 5 én sigaren/sigaretten en tabak op Heuvel nr. 6[93].

Frankische Driehoek – Heuvel in Dongen omstreeks 1920

Heuvel

De looierswoning op nr. 16 bestaat uit een woonhuis met kantoor en een aangebouwde leerlooierij die haaks op het woongedeelte staat. De kleine leerdroogzolder duidt erop dat er sprake was van een nevenactiviteit. Het gaat hier om een 'thuiswerkende looier'. Vermoedelijk stond er nog een andere kleinere leerlooierij- annex drogerij op het perceel. Tegenover Heuvel 16, was de grote leerlooierij en het pakhuis van de firma J. van den Assum op nr. 15 gevestigd[94]. Het oudste gedeelte van dit fabriekscomplex dateert volgens de gevelsteen uit 1899. Daarna werd er onder meer een grote schoorsteenpijp geplaatst voor de stoommachine. Allerlei andere bouwaanpassingen vonden er plaats tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw[95]. In 1929 zijn er een aantal landbouwers, leerproducenten en twee winkeliers op de Heuvel woonachtig[96].

Linker foto Looierswoning: Heuvel 16 in Dongen (2de huis links)- Rechter foto: achterzijde - omstreeks 1850

Op 10 april 1929 breekt er brand uit "in het woonhuis van den schoenfabrikant A. Theunen" …" van het woonhuis, de boerderijen de schuur kon niets worden behouden"[97]. Mogelijk woonde deze Theunen dan op Heuvel nr. 10 – althans zijn nazaten wonen daar in 1961 in ieder geval. Door de harde wind zijn ook belendende panden afgebrand of beschadigd geraakt. Mogelijk zou deze brand een schuur of de leerlooierij van de familie van Dongen – op Heuvel 16 – kunnen hebben beschadigd of in de as gelegd. Hier bestaat echter geen zekerheid over[98]. Als dat zich zou hebben voorgedaan, dan is het aannemelijk dat de familie van Dongen met enige voortvarendheid heeft gezocht naar een nieuw onderkomen van hun leerlooierij activiteiten. Een caféhouder in Rijen – Stationsstraat 9 heeft hen mogelijk geïnformeerd dat schuin achter zijn bedrijf, een op handen zijnde afbraak van een leerdroog- en pakhuis van de gebroeders Schoenmakers zou gaan plaats vinden.

BRANDEN.

Dinsdagmiddag brak brand uit in het woonhuis van den schoenfabrikant A. Teunen te Dongen. Het met een rieten dak bedekte huis stond in korten tijd in volle vlam. Door den krachtigen wind sloegen de vonken over op de achterstaande leerlooierij en op een aan de overzijde staande schuur. De schoenfabriek van de fa. Van Tuin & Co., die gevaar liep, kon worden behouden.

De brandweer uit Tilburg was een kwartier na het uitbreken van den brand ter plaatse, en bestreed met kracht het vuur. Om 4 uur was het blusschingswerk geëindigd.

Van het woonhuis, de boerderij en de schuur kon niets worden behouden. De oorzaak van den brand is onbekend. Verzekering dekt de schade.

Het telefoonverkeer te Dongen was in verband met dezen brand tot 6 uur gestagneerd.

*

GROOTE BRAND TE DONGEN.

Gisternmiddag omstreeks half drie brak brand uit in het woonhuis van den schoenfabrikant A. Teunen te Dongen.

Het met een rieten dak bedekte huis stond in korten tijd in volle vlam. Door den krachtigen wind sloegen de vonken over op de achterstaande leerlooierij en sloeg verder over op een aan de overzijde staande schuur. De schoenfabriek van de fa. van Tuin en Co. liep groot gevaar, doch kon worden behouden.

De brandweer uit Tilburg was 15 minuten na het uitbreken van den brand ter plaatse en bestreed met kracht het vuur. Om 4 uur was het blusschingswerk geëindigd.

Van het woonhuis, de boerderij en de schuur kon niets worden behouden.

De oorzaak van den brand is onbekend. Verzekering dekt de schade.

Het telefoonverkeer te Dongen was in verband met dezen brand tot 6 uur aan stagnatie onderhevig.

- ***Bouwhistorie: Rijen 1911-1929***

De gebroeders Cornelis en Adrianus Schoenmakers lieten in 1911 een leerlooierij bouwen aan de Stationsstraat 13 in Rijen - perceel A1333 - zo'n 50 meter vanaf de westkant van de straat[99].

Bestaande Looierij van de gebr. Schoenmakers uit 1911 aan de Stationsstraat 13

Op 7 maart 1911 vroegen zij daarvoor een hinderwetvergunning aan. Zij voegden daar bouwtekeningen en een bijlage toe onder het kopje ‘Plan van een leerlooierij voor de Gebroeders Schoenmakers te Rijen’. Bij deze documentatie was tevens een bouwtekening toegevoegd van de vermoedelijke, oorspronkelijke leerlooierij[100]. De afmetingen daarvan zijn 12½ bij 7½ meter hetgeen ook precies overeenstemt met de buitenmaten van het huidige pand aan Heuvel 20 in Dongen. Deze oorspronkelijke leerlooierij in Rijen vertoont verder veel gelijkenissen met Heuvel 20 in Dongen, zoals onder meer vier verdiepingen, de raampartijen en dakconstructie. In de aanvraag van 7 maart 1911 stond dat er géén gebruik zou worden gemaakt van hulpmotoren. Echter reeds op 10 juli 1911 vroegen de gebroeders alsnog een Hinderwetvergunning aan voor de plaatsing van een benzinemotor[101].

Rijen, Stationstraat (westzijde) in 1904 met v.l.n.r: de woningen van C. Broers en Ad Schoenmakers, leerlooierij van W.A. Mallens uit 1900 met woonhuis ernaast; vervolgens café van A. Nooten. Hij liet in 1904 een looierij achter het café plaatsen en in 1916 de herberg verbouwen. Naast het café de woning van leerlooier C.H. Baeten.

De buurman van deze gebroeders Schoenmakers is lederfabrikant Wout Mallens. Deze laatste bezit een kuipleerlooierij achter zijn woning op Stationstraat 15 in Rijen. Hij is gehuwd met Constancy Willekens en zij krijgen vijf kinderen. Het vachleerlooiproces vergt rond de eeuwwisseling nog zo’n 14 maanden. Met invoeren van de looivaten techniek in 1922 zal dat proces worden bekort tot omstreeks 6 dagen. Die versnelde verwerkingsprocedures gaf Mallens mogelijk de aanzet tot het oprichten van de firma ROWI. Deze bedrijfsnaam ontstond door het samengaan van zijn eigen bedrijf met dat van zijn compagnon onder de naam van ROsenberg en WIegman in 1923[102]. In 1929 en 1945 is W. Mallens nog steeds actief als lederproducent, onder de naam van NV Hollandse Lederfabriek Rijen[103].

Looierij fa Mallens. In 1923 NV Hollandsche Lederfabriek REIJEN. Na 1917 bekend onder de naam ROWI
Linker foto: W. Mallens-buurman van gebr. C.& A. Schoenmakers. Met mogelijk rechts de leerlooierij die later is overgebracht

De gebroeders C. en A. Schoenmakers bezitten ook een leerlooierij aan de Hoofdstraat in Rijen. In 1914 verkopen zij dat gebouw aan de gebroeders Willemen.

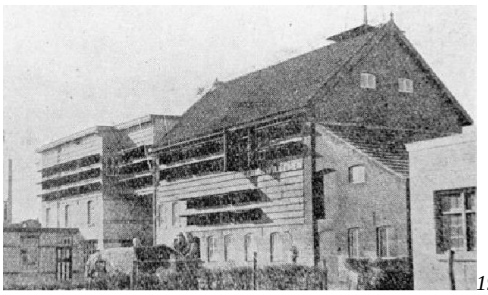

1918 looierij fam. Schoenmakersde Hoofdstraat. In 1914 eigendom van gebr. Willemen. De uitbreiding links dateert uit 1929.

De leerlooierij van de Gebroeders Schoenmakers aan de Stationsstraat is in augustus 1929 gesloopt (perceel A1932) dus al 18 jaar na de bouw[104]. Dit blijkt uit het register 1922-1938 van nieuwe, gewijzigde en gesloopte gebouwen[105]. Dit is in de enige keer dat er sprake is van de sloop van een leerlooierij in deze periode, die in dit register staat vermeld. Het betreffende perceel heeft als nummer - A1932. Volgens het kadaster zijn de eigenaren de 'kinderen Schoenmakers'.

In diezelfde periode vroeg Antonie van Dongen toestemming om in de Gemeente Dongen op zijn adres Heuvel nr. 16 in Dongen een 'leederdrogerij- en pakhuis' te mogen bouwen[106].

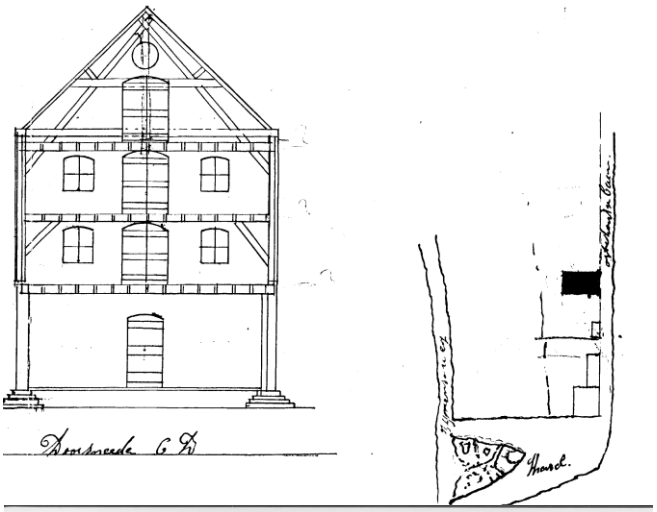

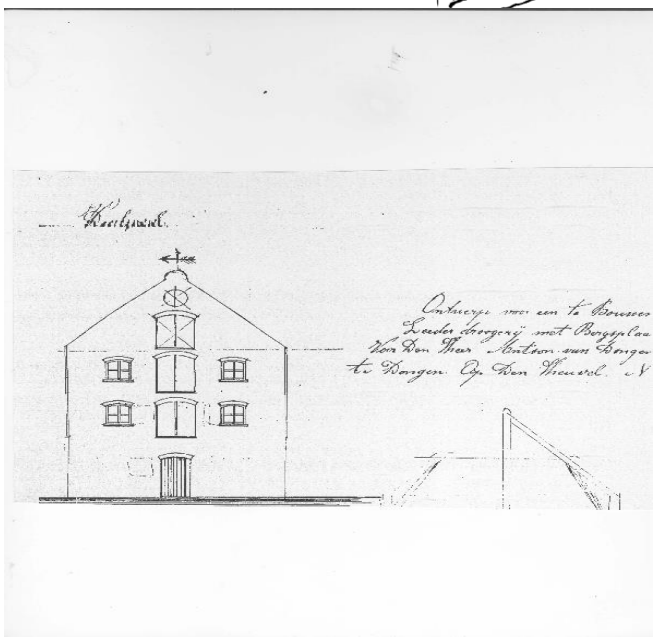

Vermoedelijk is de leerlooierij van de Gebroeders Schoenmakers in augustus gesloopt in augustus 1929 en vervolgens in handkarren overgebracht naar Dongen. Daarover is helaas

niets vastgelegd in de archieven. In de periode 1929 -1930 zijn geen overdrachtsakten in de notariële archieven van de gemeenten Gilze-Rijen, noch in die van Dongen aangetroffen behorende een eventuele transactie tussen de gebroeders Schoenmakers en Antonie van Dongen. Van een onderhandse overeenkomst, kan mogelijk sprake zijn geweest.
Mogelijk is de leerlooierij van Schoenmakers gesloopt i.v.m. de uitbreiding van de fabriek van Mallens/ROWI. In de periode 1929 -1930 zijn in de notariële archieven van de gemeenten Dongen en Gilze en Rijen ook geen transacties aangetroffen tussen Mallens en Schoenmakers. Uit een akte uit voorjaar 1930 blijkt dat C. Schoenmakers als beroep had 'particulier' dus niet meer actief was leerlooier.

- ***Heuvel 16 & 20 te Dongen 1929 – 1972***

Uit het register met de bouwvergunningen, die door de gemeente Dongen in de periode 1905 tot 1980 zijn afgegeven, blijkt dat er op 14 augustus 1929 een bouwvergunning voor de vestiging van een 'leederdroogerij' is verstrekt zonder enige nadere details[107].

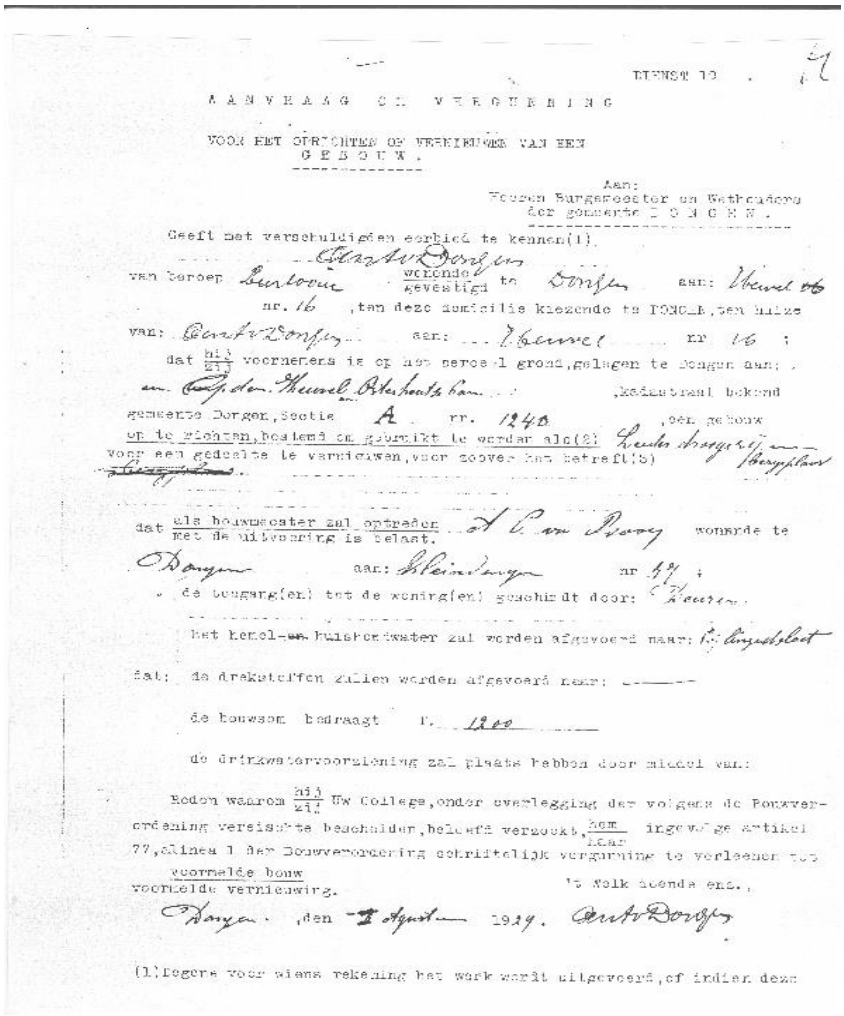

DIENST 19 . 4

AANVRAAG OM VERGUNNING

VOOR HET OPRICHTEN OF VERNIEUWEN VAN EEN GEBOUW.

Aan:
Heeren Burgemeester en Wethouders der gemeente DONGEN.

Geeft met verschuldigden eerbied te kennen(1) Antonie Dongen
van beroep Bierbrouwer wonende/gevestigd te Dongen aan: Heuvel 16
nr. 16, ten deze domicilie kiezende te DONGEN, ten huize
van: Antonie Dongen aan: Heuvel nr 16;
dat hij/zij voornemens is op het perceel grond, gelegen te Dongen aan:
aan Gr. den Heuvel Oosterhoutsbaan, kadastraal bekend
gemeente Dongen, Sectie A nr. 1240, een gebouw
op te richten, bestemd om gebruikt te worden als(2) Leederdroogerij en Bergplaats
voor een gedeelte te vernieuwen, voor zoover het betreft(3)
~~Bergplaats~~.

dat als bouwmeester zal optreden A. C. van Rooy wonende te
met de uitvoering is belast.
Dongen aan: Kleindongen nr 47;
de toegang(en) tot de woning(en) geschiedt door: Heuren.

het hemel- ~~en~~ huishoudwater zal worden afgevoerd naar: Bij Lingedsloot

dat: de drekstoffen zullen worden afgevoerd naar: ———

de bouwsom bedraagt f. 1200

de drinkwatervoorziening zal plaats hebben door middel van:

Reden waarom hij/zij Uw College, onder overlegging der volgens de Bouwverordening vereischte bescheiden, beleefd verzoekt, hem/haar ingevolge artikel 77, alinea 1 der Bouwverordening schriftelijk vergunning te verleenen tot voormelde bouw/voormelde vernieuwing. 't Welk doende enz.,

Dongen, den 7 Augustus 1929. Antonie Dongen

(1) Degene voor wiens rekening het werk wordt uitgevoerd, of indien deze

Daarna in juni 1931 vroeg Antonie van Dongen – meesterknecht - een bouwvergunning aan om de linkerzijde van het pand een kozijn uit te breken en er een winkelpui in aan te brengen. Het 'pak- en lederdrooghuis' dat dus zeer waarschijnlijk afkomstig is uit Rijen, ging vanaf 1930 deel uitmaken van de 'Ouderwetsche Kuipzoolleerlooierij A. van Dongen, Heuvel 16'.

Het ging dus een onderdeel vormen van het woonhuis op Heuvel 16 met annex een kleine aangebouwde leerlooierij uit omstreeks 1810. Dit laatste woon-, lederpak- en drooghuis is een rijksmonument sinds 2002[108]. Het is een van de weinig nog bestaande, vroege voorbeelden van een huis waar een kleine zolder om leer te drogen deel van uitmaakt.
De geschiedenis van dit pand – Heuvel 16 - is onderzocht sinds de Tweede Wereldoorlog. Op 6 februari 1947 vond er een boedelscheiding plaats tussen de kinderen van Antonie van Dongen (1894 – 1964) die met Maria Pieren was gehuwd. Het huidige pand Heuvel 16 met leerlooierijgebouw, erf, tuin en alle inboedelgoederen - zoals de winkelvoorraad - dat alles viel toe aan hun zoon Cornelis Antonie van Dongen.
Op 29 oktober 1962 vindt er middels een transportakte een overdracht plaats van het perceel en de grond met het oude leerlooierijgebouw aan de Oosterhoutsebaan perceel A1328 van Cornelis Antonie van Dongen (1894 - 1964) aan Cornelis Antonia van Dongen (geb. 1923) en wel voor 3.500 gulden voor perceel grond met oud leerlooierij gebouw 8,8 are, sectie A nummer 1328[109]. Dus oom Cornelis Antonie draagt het onroerend goed over aan neef Cornelis Antonia. In deze akte worden Heuvel 20 en Heuvel 16 dus feitelijk gesplitst[110]. C.A. van Dongen – ongehuwd en nimmer gehuwd geweest - bleef op Heuvel 16 wonen en overleed kinderloos twee jaar later in 1964. Na het overlijden van Cornelis Antonie van Dongen in 1964, werd het pand Heuvel 16 toegewezen aan zijn zus Petronella Johanna van Dongen (1904- 1970), die is gehuwd met bakker Andreas Cornelis Smits[111]. De huidige bewoonster mevrouw Adriana Smits is een dochter van hen. Zij verwierf het eigendom over Heuvel 16 op 1 november 1979 bij de boedelverdeling. Zij woont anno 2014 nog steeds in dat pand.

- ***Heuvel 20 te Dongen 1973 – 2014***

Op 1 december 1972 stond in een transportakte de verkoop van Heuvel 16 beschreven – een werkplaats met schuur, verdere aanhorigheden en erf; perceelnummer A1817 - door Cornelis Antonia van Dongen aan de bankdirecteuren C. M. Warmenhoven en C.W. Bouman voor 30.000 gulden (2013: € 110.274)[112]. Op hun beurt verkopen zij dit pand door op 28 februari 1973 aan ir. A.M.A. Vijverberg, binnenhuisarchitect te Dongen voor 48.500 gulden (2013: € 165.156)[113]. Op 10 april 1973 dient Vijverberg een aanvraag bij de gemeente Dongen in voor een bouwvergunning voor een kantoor-woonhuis (sectie A5 nummer 1817)[114].

In de loop der tijd heeft ir. Vijverberg het pand - met groot achterstalig onderhoud - tot een kantoor-woonhuis verbouwd[115]. Hij ontwerpt er geheel nieuwe ruimtes voor op de 3 verschillende verdiepingen, waaronder kantoorruimtes op de begane grond. Er worden nieuwe raampartijen gesitueerd, waardoor het authentieke karakter noodzakelijkerwijze moest worden aangetast. Daardoor verwerft het pand geen monumentenstatus, zo oordeelden de gebouwendiensten van het Rijk, Provincie en gemeente. Op zolder staat – tot op heden 2014 - nog steeds het oorspronkelijke hijsrad van het voormalige fabriekspand. Op 16 mei 1973 verkoopt Vijverberg voor 1.200 gulden 0,6 are (kadastraal aangeduid A-nummer 1817) terug aan A.C. Smits, bakker van beroep en wonend op Heuvel 16. Door deze transactie blijft de achterzijde van Heuvel 16 toegankelijk[116]. Op 26 november 1975 vraagt ir. Vijverberg toestemming aan de gemeente Dongen voor het plaatsen van een hobbykas[117].
Op 29 maart 1994 verkoopt dhr. Vijverberg het pand aan dhr. P.A.M. van den Broek (1950) en zijn ega C.A.M. Hooijmakers (1952). Van den Broek is aannemer van beroep en verbouwde wederom het kantoor-woonhuis. Zo stond er op het perceel van Heuvel 20 een klein, houten schuurtje (links van de huidige gevel aan de straatzijde) uit omstreeks 1890, waar 'run' – vermalen eikenschors - in lag opgeslagen. Het is het enige overgebleven voorbeeld van een dergelijke opslagplaatsje in dit dorp. Helaas is dit afgebroken, alhoewel dit 'Run-huisje' tezamen met het huidige 'pak- en lederdrooghuis' te boek staan als 'historisch waardevolle gebouwen' op de gemeentelijke- en provinciale lijsten van oudheidkundige gebouwen[118].

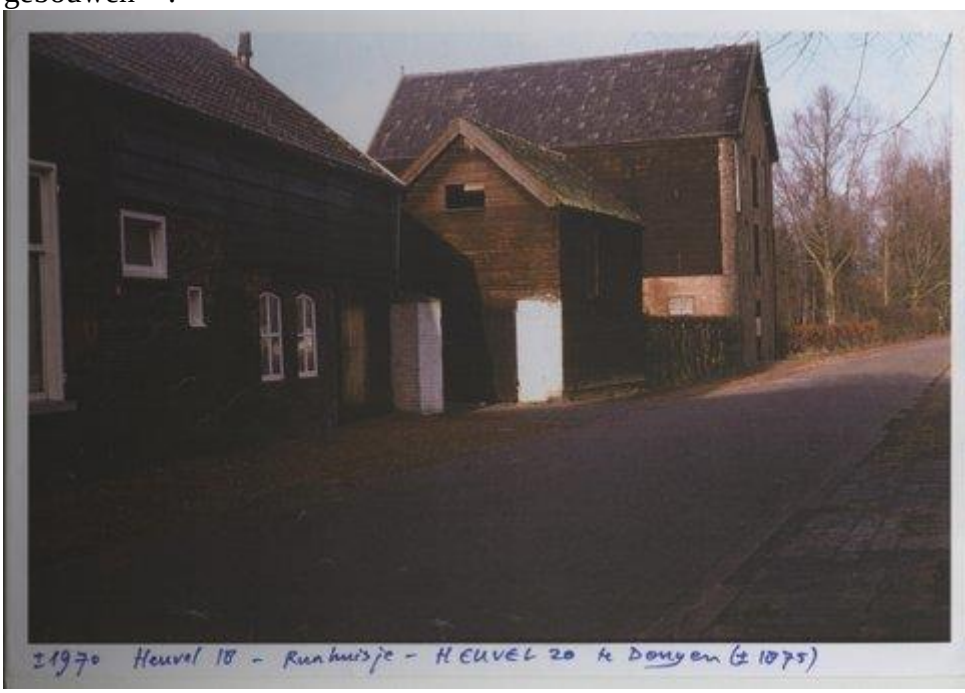

Runhuisje omstreeks 1890 (eikenschors – opslag) tussen Heuvel 16 en Heuvel 20

Sinds september 1998 bewonen mevrouw J.J. (Koos) Sluis (1957) en Lucas F.M. van der Hoeven (1950) Heuvel 20[119]. Zij laten het pand verbouwen door alle verdiepings-vloeren en de badkamer te vernieuwen, het pand geheel te isoleren, trapportaal te veranderen en er een nieuw dak met zonnepanelen te plaatsen. Het pand wordt van de aangebrachte witte coating aan de buitenzijde ontdaan en het oorspronkelijke stenen aanzicht hersteld, waarbij alle voegwerk is vernieuwd. Op zolder staat tot op heden nog steeds het oorspronkelijke hijsrad, dat ook in oude glorie wordt hersteld. Anno 2014 is de begane grond van het pand in gebruik als psychologenpraktijk en studeer-werkkamer. De overige drie verdiepingen zijn als privé vertrekken in gebruik.
Dongen 03-10-2014
Auteur: Drs. L.F.M. van der Hoeven

Heuvel 20 5101TD – Dongen
Tel.: 0162-371033 / - 32 // Email: lucas@cbsm.nl
website: www.cbsm.nl

EXTRA Illustraties: HEUVEL 20 - Dongen

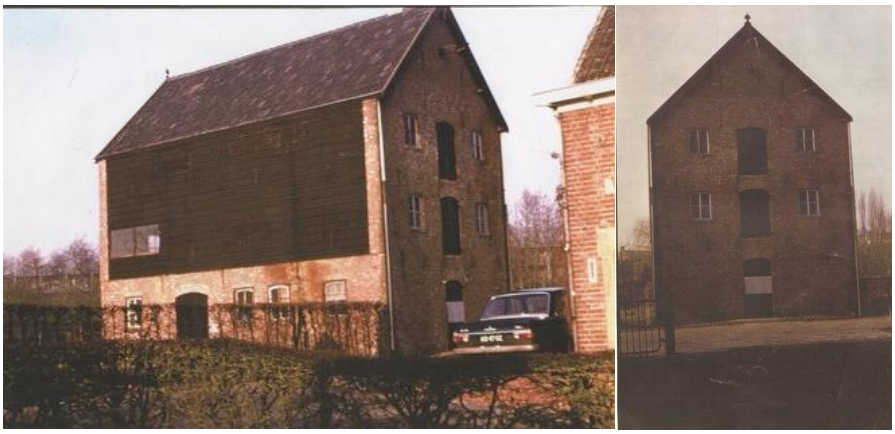

Heuvel 20, omstreeks 1970

Heuvel 20, omstreeks 1970

Heuvel 20, omstreeks 1980

==========

FOTO ARCHIEF BETREFFENDE HEUVEL IN DONGEN

Trafohuisje Heuvel:
http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=4

Heuvel groenstrook vlaggenmast houder:
http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=5

Heuvel 20 (Runhuisje) nr. 16 en fabriek van den Assum:
http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=11

Heuvel 13:
http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=23

Heuvel 15 Leerfabriek van den Assum
http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=27

http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=28

Heuvel 17 en 19: leerfabriek Verhoeven
http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=40

http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=46

http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=47

http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=49

http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=50

http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0

&PhotoID=PNB001015243&cp=51

http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=52

Heuvel 14: anno 1985
http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=7

Heuvel 16 : anno 1985
http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=8

http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=10

http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=12

Heuvel 16 en nr. 20
http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=13

Heuvel 20 : anno 1985 – groenten/plantenkas familie Vijverberg
http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=9

http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=14

http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=15

Vooraangezicht :
http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=21

Heuvel :

http://www.bhic.nl/memorix/images/search?serviceUrl=%2Fbeeldbank%2Findeling%2Fgrid%3Ftemplate%3Dxhtml%26apikey%3D0ea60280-55ad-11e2-bcfd-800200c9a66%26q_searchfield%3Ddongen%26zoeken%3DZoeken%26memorixbeeldsearch%3Djup%26f_plaats%255B0%255D%3DDongen%26ltr%3Dh%26f_straat%3DHeuvel

==========

EINDNOTEN

[1] Met dank aan dhr. J.P.A. Geerts voor het archief onderzoek.

[2] http://www.breda-en-alles-daaromheen.nl/dongen%20in%20beeld%20deel%201.htm

- http://www.bhic.nl/memorix/images/search?serviceUrl=%2Fbeeldbank%2Findeling%2Fgrid%3Ftemplate%3Dxhtml%26apikey%3D0ea60280-55ad-11e2-bcfd-0800200c9a66%26q_searchfield%3Ddongen%26zoeken%3DZoeken%26memorixbeeldsearch%3Djup%26ltr%3Dd%26f_plaats%3DDongen

[3] Film over de Donge: http://www.rivierdedonge.nl/nl/rivierdedonge en http://nl.wikipedia.org/wiki/Donge

[4] http://www.thuisinbrabant.nl/geschiedenis/dorpen-en-gehuchten/dorpen-op-het-zand/het-gemengde-bedrijf

[5] In 1910 lukt het Fritz Haber als eerste om stikstof uit de lucht om te zetten in ammoniak via zogenaamde Haber-Boschproces. Ammoniak vormt de basis van de moderne stikstofmeststoffen.

[6] Dirven, R.; Klarenbeek, H.; "Schilders van Dongen"; Uitgave Heemkundekring Dongen.

- http://www.oudefotosvandongen.nl/index.php?categoryid=62&p2_articleid=41

[7] Wennekens, W.; "De aartsvaders, grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven; Saal Zwanenberg, 'het varken is een wonder van onbegrensde mogelijkheden'; Atlas; Amsterdam; 1993; p. 479- 499;ISBN 9025403158.

- http://www.thuisinbrabant.nl/personen/z/zwanenberg,-saal-van

[8] Tausk, M.; "Organon, de geschiedenis van een bijzondere Nederlandse onderneming"; Nijmegen, Dekker & vd Vegt; 1978.

- Hofstee, S.; "Van periodieke onthouding naar pil. De rol van de R.-K. Artsenvereniging en haar leden in het anticonceptiedebat in de periode 1945-1970 in Nederland"; Nijmegen, Valkhof Pers, 2012; 360 p. ; ISBN 9789056253776 – dissertatie Radboud Universiteit, 26-04-2012.

[9] Wennekens, W.; "De aartsvaders, grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven; Anton Jurgens en Sam van den Bergh – 'dit wordt een wereldzaak'; Atlas; Amsterdam; 1993; p. 221- 281; ISBN 9025403158.

[10] Wennekens, W.; "De aartsvaders, grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven;'Gerard en Anton Philips, Fantasie is een van de belangrijkste dingen, die de mens doen slagen in het leven'; Atlas; Amsterdam; 1993; p. 283- 338;ISBN 9025403158.

- Metze, M.; "Kortsluiting - Philips"; SUN; Nijmegen; 1991; 352 p.; ISBN 9061683793
- Metze, M.; "Ze zullen weten wie ze voor zich hebben, Anton Philips (1874 – 1951)"; Balans uitgeverij, 622 p.; 2004; ISBN 9050186122.

- Teulings, A.; "Philips, geschiedenis en praktijk van een wereldconcern"; van Gennep; Amsterdam; 1975; ISBN 9060122895.

[11] http://nl.wikipedia.org/wiki/Dongen_(gemeente) én http://www.oudefotosvandongen.nl/plugins/p2005_image_gallery/popup.php?categoryid=27&p2005_sectionid=1&p2005_imageid=1

[12] http://www.oudefotosvandongen.nl/index.php?categoryid=116&s=&

[13] Heemkunde kring Dongen; http://www.heemkundedongen.nl/werkgroepen/archeologie.html ; IJzerentijd boerderij te Dongen; zie http://www.ijzertijdboerderij.nl

[14] http://www.dongen.nl/Over_de_Gemeente/Historie

- http://nl.wikipedia.org/wiki/Willem_van_Duivenvoorde
- http://www.wassenaer.net/willem_van_duvenvoorde.htm
- http://nl.wikipedia.org/wiki/Kasteel_Dongen

[15] http://www.thuisinbrabant.nl/object/brabant-collectie/701073

- Burm, P.; "Het Huis te Dongen, geschiedenis en vondsten van het heerlijk huis"; Heemkundekring De Heerlyckheit Dongen; 1993; 72 p.

[16] A.M.C. Zom; "Ontstaansgeschiedenis van de hervormde gemeente in Dongen"; 1973; eigen uitgave.

- http://www.dongen.nl/Over de Gemeente / Historie

[17] http://www.oudefotosvandongen.nl/plugins/p2019_image_gallery/popup.php?categoryid=52&p2019_sectionid=1&p2019_imageid=1

[18] http://nl.wikipedia.org/wiki/%27s_Gravenmoer

[19] Zom, A.M.C.; "de Hervormde Gemeente te 's Gravenmoer 1578 – 1963"; p. 215 – 278

- Zom, A.M.C.; "kort overzicht van de geschiedenis van de gereformeerde Kerk te 's Gravenmoer" p. 279 – 291
- Koster, J.; "Christelijk Gereformeerde Kerk", p. 293 – 302. Bijdragen uit "Gemeente 's Gravenmoer" 2002.
- http://nl.wikipedia.org/wiki/Oude_Kerk_(Dongen)

[20] http://www.oudefotosvandongen.nl/plugins/p2057_image_gallery/popup.php?categoryid=117&p2057_sectionid=1&p2057_imageid=15

- http://www.bhic.nl/kaarten?mistart=44&mivast=235&mizig=315&miadt=235&milang=nl&misort=last_mod%7Cdesc&miview=ldt&mizk_alle=dongen
- http://www.bhic.nl/kaarten?mivast=235&miadt=235&mizig=315&miview=ldt&milang=nl&micols=1&mires=0&mizk_alle=dongen – sein installatie op kerkspits van Dongen- tekeningen uit 1815

[22] "Vermeulen's Leder- en Schoenfabrieken, Dongen; bij het 150 jarig bestaan op 25 october 1934"; overdruk uit het Vakblad voor de Schoenmakerij en den Schoenhandel van 18 oktober 1934.

[23] In 1822 telt Dongen 2.882 inwoners; in 1840 : 3.346 inwoners; in 1870: 3.973 inwoners, waaronder 3.745 Rooms Katholieke en 228 Nederlands Hervormde. In 1872 : 3.884 inwoners. http://www.oudefotosvandongen.nl/plugins/p2005_image_gallery/popup.php?categoryid=27&p2005_sectionid=2&p2005_imageid=13 www.oudefotosvandongen.nl/plugins/p2005_image_gallery/popup.php?categoryid=27&p2005_sectionid=1&p2005_imageid=1

[24] http://www.oudefotosvandongen.nl/index.php?categoryid=62&p2_articleid=39

[25] Olieverfschilderij van August Allebé met afbeelding van een oude wever in Dongen. http://www.thuisinbrabant.nl/object/gemeentemuseum-helmond/84-028

[26] "Schilders in Dongen, 1850 – 1925"; boekje bij expositie 'Van Heinde en Verre; kunstpassanten in Dongen andere Brabantse dorpen 1850 – 1925'; Dongha Museum te Dongen, 2008.

[27] CBS- volkstelling 1899.

[28] http://www.thuisinbrabant.nl/personen/a/aarts,-koos

[29] Voordracht 18-01-200 Heemkunde Kring Dongen door W.H.P.M. van Hooff, medewerker Stichting Historie der techniek, TU-Eindhoven.

- "K.J. Aarts (1864 – 1929), leerfabrikant, automobielpionier maar bovenal een ondernemend uitvinder"; BN-deStem, 7-14-21 en 28 okt 1999.
- Vries, de, L.; "De dolle entree van de automobiel en velocipee"; Bussum, de Haan, 2de druk 1973, p. 124.
- Visser, J; Dicke, M.; Zouwen, van der, A.; "Nederlandse ondernemers 1850-1950 – Noord-Brabant, Limburg, Zeeland"; Walburgpers, Zutphen, ISBN 9789057306495; p. 30 – 35.
- Contactgroep automobiel- en motorrijwielhistorie: http://www.conam.info/fabrikanten-beschrijvingen/aarts

[30] http://nl.wikipedia.org/wiki/Entrop_(autofabrikant) ; "Documentaire maker zoekt nog steeds informatie over Mainus Entrop"; Weekblad voor Dongen, 29-01-209, p. 5 en 01-11-2012 "Borstbeeld Brabants eerste autobouwer Marinus Entrop onthuld" .

[31] http://dongen.incijfers.nl

[32] http://nl.wikipedia.org/wiki/Arthur_Eduard_Joseph_van_Voorst_tot_Voorst

[33] http://www.oudekerkdongen.nl/index.php/historie

[34] Gorisse, C.; e.a.; "Tilburg, stad met een levend verleden"; Regionaal Historisch Centrum Tilburg, 2001; 592 p.

[35] http://nl.wikipedia.org/wiki/Breda

[36] Tussen 1896 en 1925 was Mr. A.E.J. baron Van Voorst tot Voorst Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant. Een van zijn taken was het regelmatig bezoeken van alle gemeenten in de provincie. Van die werkbezoeken hield hij nauwkeurig verslag bij. Zie wat hij in al die jaren over Dongen te melden had: http://www.bhic.nl/data/docs/cdk/dongen.cdk1895.pdf

[37] http://nl.wikipedia.org/wiki/Franciscanessen_van_Dongen

[38] Ruyter, de, M.J.L.; "Dongen, wetenswaardigheden van een passage"; Drukkerij-uitgevrij firma J.W. Leijten; Dongen, 1972, p. 95 – 101. http://www.brsolvvlourdes.net http://beeldbank.bhic.nl/index2.php?option=com_memorix&Itemid=2&task=result&result=&resultplugin=topview&rpp=1&topviewIndex=0&PhotoID=PNB001015243&cp=93

[39] de vader van de auteur, dhr. F.M.M. van der Hoeven was als neuroloog-psychiater tussen 1950 en 1961 aan het psychiatrisch ziekenhuis te Heiloo verbonden is geweest.

[40] http://www.glorieuxbrothers.org

[41] http://www.youtube.com/watch?v=_dq2kfEwLMU ; http://www.uitindongen.nl/go/routes--1 ; http://www.uitindongen.nl/media/docs/broederpad_folder1.pdf ; http://www.youtube.com/watch?v=aVJ80d_am-4

[42] http://www.delooierij.nl/virtueel ; http://www.youtube.com/watch?v=vLtUOmJzKHc ; http://nl.wikipedia.org/wiki/Leerlooien

[43] Geerts, H.; Sprangers, H.; "Korenmolen Koningin Wilhelmina; molens van Dongen door de eeuwen heen"; eigen uitgave; ISBN 978-90-816676-2-3; 2012; p. 42.

[44] Gemeente Waalwijk; "Een leerfabriek als monument, Gragtmans & Wiesman, een voorbeeld"; Waalwijk, 1990, ISBN 9080055719; p. 7.

[45] "Vermeulen's Leder- en Schoenfabrieken, Dongen; bij het 150 jarig bestaan op 25 october 1934"; overdruk uit het Vakblad voor de

Schoenmakerij en den Schoenhandel van 18 oktober 1934.

[46] Jong, de, F.; Lokin, D.; Teeseling,W.; "Van Leder en Schoen"; Waalwijk, 1987; ISBN 9090018050; p. 5-21.

[47] Een voorbeeld hiervan is het pand aan Heuvel 16 te Dongen – voorbeeld van de typologische ontwikkeling van de huislooierij als vroeg en kleinschalig begin van de industriële fase van het looiersbedrijf. zie:
http://www.rijksmonumenten.nl/monument/517195/half+vrijstaande+looierswoning/dongen
http://www.thuisinbrabant.nl/object/mip/bhic_col1_dat190484
http://www.thuisinbrabant.nl/object/mip/bhic_col1_dat190488

[48] Visser, P.; "Ambachten en beroep in Dongen"; tentoonstellingsbrochure; Dongen; oktober 1991; p. 10

[49] Kappelhof, A.C.M.; "Leder, een soepel onderwerp"; p. 3-17 in : Blok, W.; Kocken, G.H.; "Een leerfabriek als monument; Gragtmans & Wiesman, een voorbeeld"; Gemeente Waalwijk, Waalwijk, 1990

[50] http://www.bhic.nl/index.php?id=12681

[51] Seelen, J.; Vogel, A.; "De geschiedenis van het leerlooien in Noord-Brabant"; Boekhandel Gianotten BV; 1986, Tilburg-Breda, p. 7-8.

[52] Mandemaker, C.A.; "Enkele aspecten van de schoenmakerij in en bij de Langstraat, omstreeks 1800-1860"; Economisch- en sociaal-historisch jaarboek; 44ste deel; 's Gravenhage, M. Nijhoff, 1982; p. 51 – 60.

[53] http://erstelinghe.blogspot.nl/2012_10_01_archive.html#uds-search-results

[54] "De opkomst v d schoen en lederindustrie in Dongen"; Donker, W.; "Gedenkboek voor de schoen en lederindustrie"; Nederlandsche Lederindustrie; 28-03-1928; hoofdstuk 'de Ledernijverheid te Dongen''.
http://www.oudefotosvandongen.nl/index.php?categoryid=103&p2_articleid=49

[55] Seelen, J.; Vogel, A.; "De geschiedenis van het leerlooien in Noord-Brabant"; Boekhandel Gianotten BV; 1986, Tilburg-Breda, p. 158.

[56] "Vermeulen's Leder- en Schoenfabrieken, Dongen; bij het 150 jarig bestaan op 25 october 1934"; overdruk uit het Vakblad voor de Schoenmakerij en den Schoenhandel van 18 oktober 1934; p. 4.

[57] Seelen, J.; Vogel, A.; "De geschiedenis van het leerlooien in Noord-Brabant"; Boekhandel Gianotten BV; 1986, Tilburg-Breda, p. 9.

[58] Seelen, J.; Vogel, A.; "De geschiedenis van het leerlooien in Noord-Brabant"; Boekhandel Gianotten BV; 1986, Tilburg-Breda, p. 10.

- Fl. 600,-. in 1905 = € 4.697,76 (stijging van 2.488%) oftewijl € 391,42 per maand ;
- http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/prijzen/cijfers/extra/prijzen-toen-nu.htm

[59] Giele, J.; "Arbeidersleven in Nederland 1850 – 1914"; SUN-uitgeverij, Nijmegen; 1979; ISBN 9061681332 - Textiel arbeidersbudget in Tilburg in 1870 : fl. 7,98 per week; p. 108; losse boerenarbeider in Etten-Leur in 1855: fl. 7,47 per week; p. 226.

- Giele, J.; "Een kwaad leven, de arbeiders enquête van 1887"; uitgeverij Link, deel III; textielindustrie te Tilburg; ISBN 9062850235; 1981.

[60] Jong, de, F.;Lokin, D.;Teeseling,van, W.;"van Leder en Schoen'; Nederlands Leder & Schoenenmuseum; 1987; ISBN 90-9001805-0.

[61] zoals bijvoorbeeld lederfabriek Driesen in Oosteind : http://www.driesenleder.nl/Historie.pdf

[62] "Radiorede over de Lederindustrie te Rijen door J.L. Uijtendaal", afgedrukt in de 'Nederlandse Lederindustrie'; uitgave der uitgevers Mij. Misset- Doetinchem; nr. 51, 39ste jrg.; woensdag 21 maart 1928.
http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php - omrekenmethode van historische gulden naar huidige Euro's.

[63] http://www.bhic.nl/leerbedrijven-in-dongen-1891-1986

[64] Gemeente Waalwijk; "Een leerfabriek als monument, Gragtmans & Wiesman, een voorbeeld"; Waalwijk, 1990, ISBN 9080055719; 90 p.

[65] http://nl.wikipedia.org/wiki/Langstraat_(streek) .

[66] "De Ledernijverheid te Dongen"; bijlage van de Nederlandse lederindustrie; uitgave der uitgevers Mij. C. Misset- Doetinchem; nr. 51, 39ste jrg; woensdag 21 maart 1928; 35 p.
Leerbedrijven in Dongen 1891 – 1986 : zie http://www.bhic.nl/index.php?id=12714

[67] de Heilige Crispinus en Crispinianus: "Overdag verkondigen zij het Evangelie, des nachts verdienden zij hun brood met schoenmaken. Alhoewel zij afstammen van adellijke Romeinse ouders. Zij zijn in kokende olie, daarna in gesmolten lood geworpen. Doch 't schade hun niet. Daarna werden zij onthoofd".

[68] http://socialhistory.org/bwsa/biografie/roestenberg; De Katholieke Lederbewerker, *d.d.* 5.11.1910;

- Kuiper, C.J.; "Uit het rijk van de arbeid"; Utrecht 1927, 1953.
- Meeuwen, van, J. "Zo rood als de roodste socialisten. Katholieke vakbondsstrijd in de schoen- en lederindustrie"; Amsterdam, 1981.

[69] http://www.gildebesoijen.nl/historie.htm#_Lederbewerking_in_de

- http://erstelinghe.blogspot.nl/2012_10_01_archive.html#uds-search-results
- http://erstelinghe.blogspot.nl/2012/10/staking-bij-de-fabriek-omstreden.html
- Vakbondhistorie; http://www.vakbondshistorie.nl/uploads/tx_rkextttnews/BOZ-Lederbewerkers.pdf

[70] Zie noot 30

[71] Seelen, J.; Vogel, A.; "De geschiedenis van het leerlooien in Noord-Brabant"; Boekhandel Gianotten BV; 1986, Tilburg-Breda, p. 11.

[72] "Vermeulen's Leder- en Schoenfabrieken, Dongen; bij het 150 jarig bestaan op 25 october 1934"; overdruk uit het Vakblad voor de Schoenmakerij en den Schoenhandel van 18 october 1934; p. 8.

[73] Bij het BHIC - locatie Den Bosch: handelsdossier Dongense Hanzebank nr100019 Credietver. De Hanzebank Dongen.

[74] Seelen, J.; Vogel, A.; "De geschiedenis van het leerlooien in Noord-Brabant"; Boekhandel Gianotten BV; 1986, Tilburg-Breda, p. 11.

[75] http://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_Nederlandse_schoenfabrieken

[76] http://www.bhic.nl/index.php?id=12712

[77] www.eccoleather.com

[78] www.lederfabrikanten.nl/images/Procesflow%20Standard%20Tannery%20vs%20Green%20Hulshof%20vs%20PURO%20Product.pdf
én: www.hulshof.com en http://www.youtube.com/watch?v=rXgONnimFY4&feature=youtu.be

[79] http://www.driesenleder.nl ; Oosteind ligt tussen Oosterhout (N.B.) en Dongen

[80] www.rompaleather.com

[81] http://www.montis.nl/nl

[82] http://www.greve.nl/

[83] http://www.vanbommelschoenen.nl en http://www.vanbommel.com/nl

[84] http://www.lederfabrikanten.nl/images/Afbeeldingen/EU%20Tanning%20Industry%20-%20Results%20%20Overview.pdf

[85] http://www.schoenenmuseum.nl en http://nl.wikipedia.org/wiki/Nederlands_Leder_en_Schoenen_Museum Jong, de, F.; Lokin,D .;Teeseling,W.; "Van Leder en Schoen"; Waalwijk, 1987; ISBN 9090018050.

[86] http://www.delooierij.nl

[87] Topografische kaart "Gemeente Dongen"; uitgave Hugo Suningar, Leeuwarden, 1866.

[88] http://www.oudefotosvandongen.nl/plugins/p2050_image_gallery/popup.php?categoryid=116&p2050_sectionid=1&p2050_imageid=253

[89] Zom, A.M.C.;"Ontstaansgeschiedenis van de Hervormde Gemeente te Dongen"; publicatie in eigen beheer door dorpsarchivaris;1973; p. 8
[90]http://www.regionaalarchieftilburg.nl/zoeken-in-databases/beeldonline-fotos-kaarten-etc/weergave/search/layout/result/indeling/detail/form/beeldonline/q/zoekveld/Dongen/q/omschrijving_search/Heuvel
http://www.regionaalarchieftilburg.nl/zoeken-in-databases/beeldonline-fotos-kaarten-etc/weergave/search/layout/result/indeling/detail/form/beeldonline/start/3/q/zoekveld/Dongen/q/omschrijving_search/Heuvel
http://www.oudefotosvandongen.nl/plugins/p2009_image_gallery/popup.php?categoryid=127&p2009_sectionid=3&p2009_imageid=271
http://www.oudefotosvandongen.nl/plugins/p2009_image_gallery/popup.php?categoryid=127&p2009_sectionid=4&p2009_imageid=274
http://www.oudefotosvandongen.nl/plugins/p2009_image_gallery/popup.php?categoryid=127&p2009_sectionid=5&p2009_imageid=294
http://www.oudefotosvandongen.nl/plugins/p2009_image_gallery/popup.php?categoryid=127&p2009_sectionid=9&p2009_imageid=345
http://www.oudefotosvandongen.nl/plugins/p2001_image_gallery/popup.php?categoryid=22&p2001_sectionid=1&p2001_imageid=91
(Heuvel 20 – boven aan de rand zichtbaar)
Kaart sectie A gemeente Dongen; Tienklamp 17, genaamd 'Heuveltiend'; kaart 23, dd. 1894; http://www.bhic.nl/index.php?id=12799
Kaart Dongen; Heuvel d.d. 1811: http://watwaswaar.nl/#TQ-K8-6-1-1v-1-2ygundefiqOU-1N0undefimOS---2bl
Heuvel d.d. 1899 : http://watwaswaar.nl/#Su-Jc-5-1-1v-1-2yTQ-1Mxc---Nd
[91] http://www.bhic.nl/integrated?mivast=235&mizig=315&miadt=235&milang=nl&mizk_alle=De%20Heuveltiend&miview=ldt
[92] http://rijksmonumenten.nl/monument/517195/half+vrijstaande+looierswoning/dongen
[93] Visser, P.; "Ambachten en beroep in Dongen"; tentoonstellingsbrochure; Dongen; oktober 1991
[94] http://rijksmonumenten.nl/monument/517196/leerlooierij/dongen
[95] http://rijksmonumenten.nl/monument/517196/leerlooierij/dongen
[96]Visser, P.; "Ambachten en beroepen in Dongen (in 1862 en 1929); in 1929 zijn navolgende personen en bedrijven gevestigd op Heuvel te Dongen: Kruidenier: Antonie van Dongen op Heuvel 5; huishoudelijke artikelen; rijwielen en smederij van gebroeders Ermes op Heuvel 12; Landbouwers met een eigen bedrijf: J. van Boxel op Heuvel 8; Fr. en A. Kimenai op Heuvel 24 en J.A. Verkooijen op Heuvel 23; Lederfabriek en Leerlooierij / Vacheleer: NV J. van den Assum op heuvel 15 (telefoon nummer 38); Chroomleder-fabriek J. Verhoeven op Heuvel 19 (telefoonnr. 120); Zoolleerlooierij (kuiplooiing) A. van Dongen op Heuvel 16; schoenfabrikant Firma Tuyn & Co, Heuvel 4 (tel. Nr. 11); sigaren, sigaretten en tabakshandel: A. van Dongen, Heuvel 6.
[97]"Branden"; Tilburgsche Courant, 10-04-1929 p. 1; "Groote Brand Te Dongen"; Het Vaderland, Staat- en Letterkundig Nieuwsblad; 10-04-1929, p. 1
[98]Uit interview met mevrouw Adriënne Smits d.d. 30-09-2014 : geen herinnering aan dit voorval, noch enige documentatie aanwezig.
[99] http://www.thuisinbrabant.nl/object/filmfotobank/oai_filmenfotobank-nb.nl_113892
[100] Regionaal Archief Tilburg, toegang 2861 Hinderwetvergunningen gemeente Gilze en Rijen inventarisnummer 10
[101] Regionaal Archief Tilburg, toegang 2861 Hinderwetvergunningen gemeente Gilze en Rijen inventarisnummer 11
[102] Oprichtingsakte ROWI = ???? HANS ?????
[103] Seelen, J.; Vogel, A.; "De geschiedenis van het leerlooien in Noord-Brabant"; Gianotten BV; 1986, Tilburg-Breda, p. 158 - 159.
- http://www.thuisinbrabant.nl/object/filmfotobank/oai_filmenfotobank-nb.nl_113881
- http://www.thuisinbrabant.nl/object/filmfotobank/oai_filmenfotobank-nb.nl_113861

[104] http://www.thuisinbrabant.nl/object/filmfotobank/oai_filmenfotobank-nb.nl_113848
[105] Regionaal Archief Tilburg, toegang 2865 gemeentebestuur Gilze en Rijen inv. nr. 1140 Register van nieuwe, veranderde of gesloopte gebouwen, 1922-1938
[106] Regionaal Archief Tilburg, toegang 1323 bouwvergunningen gemeente Dongen, inv. nr. 2655 (14-8-1929)
[107] notulen B&W gemeente Dongen uit 14 augustus 1929 (nrs 492 sub 3); kadastraalnr. A-1240.
[108] Een voorbeeld hiervan is het pand aan Heuvel 16 te Dongen – voorbeeld van de typologische ontwikkeling van de huislooierij als vroeg en kleinschalig begin van de industriële fase van het looiersbedrijf. zie:
http://www.rijksmonumenten.nl/monument/517195/half+vrijstaande+looierswoning/dongen
http://www.thuisinbrabant.nl/object/mip/bhic_col1_dat190484
http://www.thuisinbrabant.nl/object/mip/bhic_col1_dat190488
[109] Notarisakte d.d. 29-10-1962 ; bewaring 's Hertogenbosch, dagregister 350 nr. 1560.
[110] Gemeente Dongen, "Kadastrale kaart" ; Heuvel 20 : perceelnr. 3219; Heuvel 16 perceel nrs. 3290 en 1816 (d.d. 23-01-2006).
[111] Notarisakte d.d. 02-06-1965; bewaring 's Hertogenbosch, dagregister 376 nr. 424.
[112] Notarisakte d.d. 01-12-1972; bewaring 's Hertogenbosch, dagregister 462 nr. 4.
[113] Notarisakte d.d. 28-02-1973; bewaring 's Hertogenbosch, dagregister 466 nr. 379.
[114] Burgemeester en Wethouders van Dongen; 09-05-1973 nr. 148 met 7 tekeningen; in totaal 21 bijlagen.
[115] 09-05-1973: verbouwing tot kantoor/woning A.M.A. Vijverberg, toegang 1323 Bouwvergunningen gemeente Dongen, inv. nr. 2656
[116] Notarisakte d.d. 16-05-1973; bewaring 's Hertogenbosch, dagregister 469 nr. 1296.
[117] 26-11-1975: plaatsen hobbykas; toegang 1323 Bouwvergunningen gemeente Dongen, inv. nr. 2657 – zie : http://www.thuisinbrabant.nl/object/mip/bhic_col1_dat190485
[118] http://www.thuisinbrabant.nl/object/mip/bhic_col1_dat190515 - runhuisje rechts vooraan op de foto
[119] Notarisakte te Nijmegen door J.O. Kooistra; 9863910/AH/AH/LT

==========

Interview met Adriënne Smits (sept. 2014)

1) Gijs van de Assum had twee ongetrouwde zussen : Nel en Net, die woonden op Heuvel nr 14 (beiden overleden eind 60er jaren) Daarna zij omstreeks 1970 / 1971 nieuwe huurders in het huis nr 14 gekomen, de familie Massinkhof
2) De broer van mijn moeder werd in Amsterdam schoenmaker
3) J. vd Assum- Kanters had ook een leerfabriek op de Lage Ham, daar werkte ook een oom van ons.
4) C. van Dongen (1919 – 1959) werkte bij vd Assum op de lage Ham en kreeg de orde van Oranje Nassau opgespeld. Hij was ongehuwd en overleed in 1964 (dit is de neef!).
5) De woning Heuvel nr. 16 stond op naam van mijn moeder Petronella Smits – van Dongen. Zij was nogal ziekelijk en overleed aan een hersenbloeding.
6) Vader 1902 – 1977 / 78 was bakker en had de bakkerij naast de huidige verfwinkel van Peeters. Hij werd door twee zussen geassisteerd. Die deden de winkel, hij bakte het brood en bracht het ook rond, al sigaren rokend. Hij is gestorven aan longkanker.
7) De broer van Adriënne koopt op haar naam het huis nr 16 in 1979 en gaat zelf in Kaatsheuvel wonen.

8) Anton van Dongen is mijn grootvader, zijn zoon is Cees van Dongen, deze had 7 zonen en twee dochters.
9) De neef Kees van Dongen uit de Biezendwarsstraat – een vrijgezel – heeft omstreeks 1964 pand Heuvel nr 20 verkocht aan de ABN-Amro bank.Hij was van plan geweest om nr. 20 te laten verbouwen tot woonhuis om er dan zelf in te gaan wonen. In de loop der jaren hebben er allerlei organisaties in het pand gehuurd gezeten, zoals een stalen meubel handelaar. Ook heeft hij de kuipen opgeruimd.
10) Daarna heeft Ad Vijverberg de woning zelf gekocht van de ABN-Amro in 1971
11) In 1899 is 'tante Miet" als eerste geboren in dit nieuwe huis..Het was namelijk afgebrand in ??? mogelijk de tweedehelft van de 19de eeuw. Opdracht tot herbouw was van C. van Dongen.